

AD FONTES MUSICES K PRAMENŮM HUDBY

Co hudební prameny také prozrazují aneb hudba putující

Stanislav Tesář

Hudební prameny jsou ve své fyzické podstatě hmotnými nositeli nehmotných obsahů a jako takové mají pestrou škálu podob umožňujících jejich různé výklady. Hudebního historika zajímá především to, co tyto prameny (lhostejno zda noty, korespondence, kronikové zápisy apod.) obsahují, tedy jejich statika. Hudebního sociologa bude na téma pramenů více zajímat dynamika, čili pohyb jeho obsahu v časovém i sociálním prostoru, tedy míra jeho společenské odezvy (recepcce). Zjištění tohoto druhu mají nepominutelnou cenu, protože nezastupitelným a výzkumným úkolem česká hudební věda doposud příliš nepočítala a je možno říci, že stál (a nadále stát zůstává!) na periférii jejího zájmu. Proto téma „Hudba putující“ má v cyklu úvah „Ad fontes musices“ svoje oprávněné místo. Přínejmenším jako upozornění na charakter a možnosti nepříliš zohledňované a často opomíjené vlastnosti hudebních pramenů – na migraci jejich obsahů.

Právě naznačený problém lze prakticky demonstrovat na příkladu jedné z významných vrstev české hudební tvorivosti, kterou je oblast duchovní lyriky, oblast označovaná také termínem „duchovní píseň“. Předmětem našeho zájmu proto budou hlavní představitelé této oblasti – kancionály a jejich obsahy ztělesňující generačně předávané názory, zkušenosti i kulturní tradice různých náboženských společenství. A těch bylo v českém reformačním prostředí početně, protože česká reformace nebyla hnutím jednolitým. A tento konfesijní pluralismus uvedl do pohybu některé procesy, které významným způsobem utvářely podobu repertoáru české duchovní písně.

Důvody jsou nasnadě: každá ze součástí pestré směsice náboženského života v českých zemích měla svoji věrouku a svoji rituální, což s sebou neslo řadu praktických důsledků – např. požadavek, aby pro každou liturgickou situaci byl k dispozici repertoár příslušných písní. Píseň jako hudební druh se proto v období české reformace stává důležitým nositelem skupinové identity, prostředkem odlišení a skupinového vymezení vůči věrouce a ritualitě ostatních náboženských společenství. Dobře sledovatelné a dokumentovatelné usilování autorů a redaktorů zpěvníků sledující čistotu a ideovou

transparentnost obsahů (aspekt dogmatický, teologický) i atraktivitu vnější podoby a formy (aspekt kulturní i marketinkový?) nese s sebou řadu důsledků, které pro badatelské zájmy hudebního historika zůstávají aktuální až dodnes. V následujících čtyřech odstavcích si tedy přiblížíme některé z nich a naznačíme i případné otázky s nimi související.

K tomu je nutno dodat: statistické údaje, které budou následující text ilustrovat, vycházejí z analýzy repertoáru 9 kancionálů základních proudů náboženského života v období české reformace 16. století (katolíci, utrakvisté, Jednota bratrská, luteráni). Je to soubor tvořený 678 nápěvy (483 nápěvů menzurálních 195 nápěvů chorálních), na které se váže 1978 textů. Všechny prameny výběrového souboru (jsou uvedeny v následujícím tabulkovém přehledu) naleznete v databázi digitálního hymnologického katalogu „Melodiarium hymnologicum Bohemiae“ (www.musicologica.cz/melodiarium):

Označení	Popis
1501NM	Tištěný kancionál Jednoty bratrské z roku 1501
1531BBr	„Ein new gesengbuchlen“ – tištěný německý kancionál Jednoty bratrské z roku 1531
1541Br	Tištěný kancionál Jednoty bratrské z roku 1541 (kancionál Jana Roha)
1545Pol	Rukopisný kancionál utrakvistického literátského bratrstva v Poličce z roku 1545
1576Br	Tištěný kancionál Jednoty bratrské z roku 1576
1576Kun	Tištěný luteránský kancionál Matěje Kunvaldského z roku 1576
HK 14	Rukopisný kancionál utrakvistického literátského bratrstva z Hradce Králové – 2.pol. 16.stol.
1580Lom	Tištěný katolický kancionál Šimona Lomnického z roku 1580
1601Roz	Tištěný katolický kancionál Jana Rozempluta z roku 1601

1. Narušení a následné oslabování vazby nápěvu a textu

V průběhu 16. století se setkáváme se zajímavým jevem: s narůstajícím rozvojem textové složky duchovních písní nedrží krok rozvoj složky nápěvné. Nápěvná složka se v průběhu 16. století dostává do nerovnovážného stavu vůči složce textové a stává se téměř nedostatkovým zbožím. Příčiny tohoto jevu jsou nabíledni: tvorba jednohlasých kancionálových nápěvů se stává v prostředí zvyšující se nadvlády a obliby vícehlasu esteticky i autorsky neatraktivní, takže potřeba jednohlasých nápěvů musela být uspokojována jiným způsobem.

Na počátku 16. stol. je vazba nápěvu a textu silná – písně se přebírají jako nápěvné textové celek. V této vývojové fázi tvoří základ hudebního repertoáru pramenů into-

nační modely (oblíbené a známé písně, na které se nové texty odkazují – písně „s vlastní notou“, jak také bývají v odkazové praxi označovány) a kontrafakta (nové texty odkazující se na starší nápěvy) se v převážné většině váží s nápěvy písní nacházejícími se přímo v prameni (tzv. kontrafakta vnitřní).

U pramenů 2. pol. 16. stol. narůstá kontrast mezi migrací nápěvné a textové složky. Snižující se migrace textů signalizuje razantní nástup nové textové tvorby (vyvolané mj. také kvantitativním rozšiřováním rozsahu kancionálů), která postupně vytlačuje nebo doplňuje tvorbu starší. Setrvávající vysoká migrace nápěvné složky naopak svědčí o tom, že popularizace nové textové tvorby převážně zůstávala i nadále závislá na starším (tedy známém) melodickém repertoáru. Důsledkem tohoto trendu je neustále narůstající uvolňování vazby nápěvu a textu.

Bližší studium a rozpracování migrační problematiky duchovní písně může přinést posun při řešení otázek spojených se snahou

oddělit tvorbu starou (zavedenou, migrující) od tvorby nové. A to v obou složkách duchovní písně – textové i nápěvné. Významnou roli při řešení tohoto úkolu může sehrát studium kontrapozit (staré texty opatřené novými nápěvy), kterému nebyla doposud věnována odpovídající pozornost. Lze ovšem očekávat (a naše sonda to naznačuje), že charakteristiky pohybu textového a nápěvného repertoáru se budou u pramenů rukopisných a tištěných lišit.

2. Mezikonfesijní průniky (migrace) textového a nápěvného repertoáru

V důsledku rostoucího nedostatku melodické složky je nastartován proces intenzivního hledání nápěvů a jejich zdrojů. Nejpřirozenějším, nejspolehlivějším a nejpřístupnějším zdrojem se stal nápěvný fond repertoáru

Vánoční cantio „Nunc angelorum gloria“ v zápisu Jistebnického kancionálu (s. 98)

„Hod radostný pamatujme“ – české kontrafaktum latinské cantio „Nunc angelorum gloria“. Rukopisný kancionál literátského bratrstva v Poličce z roku 1545 (fol. E 2r)

ru ostatních domácích církví. A ukazuje se, že při podrobnějším studiu tohoto problému by bylo možno nalézt kanály, kterými výměna nápevného repertoáru proudila, ba dokonce i odkrýt pravidla, kterými se tato výměna řídila. Jisté okolnosti totiž naznačují, že výběr neprobíhal samoučelně a živelně. Proces přejímání jednotlivých písní (popř. skupin písní) z repertoáru jedné církve do repertoáru jiné církve není totiž v období 16. století výjimečný. Na místě jsou tedy otázky: lze míru mezikonfesijní výměny repertoáru duchovní písně chápat jako míru uvědomování si a respektování společných věroučných základů a zásad a to i navzdory (mnohdy ostrým) rozdílu v jejich výkladu? A můžeme proto tento jev považovat za svědectví o charakteru náboženských poměrů v českých zemích? Tento metodologický podnět česká historiografie zatím nevyužila a nutno dodat, že ani česká muzikologie tomuto aspektu příliš pozornosti nevěnovala. Proto není tento terén spolu s jeho problematikou historickou, teoretickou a funkční doposud dostatečně zmapován. Srovnáme-li hodnoty obou hlavních ukazatelů migračního pohybu, tj. míru vzájemných průniků textů a nápěvů (pro náš účel pouze menzurálních), potom odkryjeme některé, pro hudební vědu zajímavé podněty:

2.1 Relativně vysoká míra přebírání textového repertoáru – nositele věroučných obsahů
Největší a očekávatelnou míru průniku textového repertoáru nacházíme mezi kancio-

nály bratrskými a utrakvistickými. Míra přejímání textů mezi církvemi ostatními je sice menší, nicméně i její hodnota osciluje v průměru okolo 20% četnosti námi sledovaného souboru (s rozptylem mezi 11% – 36%) a není tedy zanedbatelná! Můžeme ji proto chápat jako svědectví o „povědomí společného křesťanského základu“, který autoři a redaktoři reformačních kancionálů respektovali? V této souvislosti stojí za pozornost i míra společného textového repertoáru největšího katolického kancionálu 16. stol. – kancionálu Jana Rozempluta z roku 1601 (425 písní) s ostatními kancionály našeho souboru, protože není tak zanedbatelná. Čísla v závorce označují celkový počet písní v komparovaném prameni:

1501NM	1531BBr	1541Br	1545Pol	1576Br	1576Kun	1580Lom	HK 14
2 (88)	-	12 (471)	22 (203)	16 (745)	13 (608)	-	24 (322)

Textový repertoár německého kancionálu Michaela Weisseho a texty kancionálu Šimona Lomnického z Budče (kancionál autorský, nekompilační) se z této statistiky ilustrující „vědomí společného dědictví“ svým charakterem vymykají.

2.2 Výrazný rozdíl v míře průniku textového a nápevného repertoáru

Ten vykazují všechny srovnávané dvojice kancionálů ze sledovaného souboru a to nezávisle na konfesijní příslušnosti pramenů. Zdá se, že tento ukazatel je přímo lakmusovým papírkem testujícím celkovou situaci v „nápevném prostoru“, situaci společnou

pro všechny konfese bez rozdílu a s důsledkem, že autoři písní a pořadatelé kancionálů se museli chovat v zásadě stejně. Poměrně vysoká míra migrace (spíše cirkulace) nápevného repertoáru v českých kancionálech 16. stol. vyvolává proto další otázky: nemáme co do činění s nadkonfesijním společným nápevným fondem překračujícím hranice jednotlivých církví? A nedozrál tedy čas pro diskusi o formování čistě muzikologického pohledu na repertoár duchovní písně? Důvod je nasnadě: od dob Jirečkových a Konrádových převládá v české hymnologii (jak literární, tak hudební) konfesijní výkladový koncept vycházející z obsahové (textové) stránky repertoáru duchovní písně. Zajisté – text jako nositel obsahu diferencu-

je písňový repertoár podle jednotlivých konfesi a stojí proto v popředí zájmu literární historie, popř. teologie. Naše sonda ovšem naznačuje, že hudební materiál se konfesijně nechoval a měl svá vnitřní specifika i vývojová pravidla. Je tedy nutno k němu přistupovat více muzikologicky, tzn. věnovat více pozornosti studiu proměn jeho podob grafických (notačních), charakteristik rytmických, tóninových i formových, dále proměnám intervalové struktury nápěvů, proměnám stylovým apod. Malá ilustrace historické proměny grafické podoby písně je v příložených ukázkách. Nosnost a užitečnost tohoto nadkonfesijního přístupu proká-

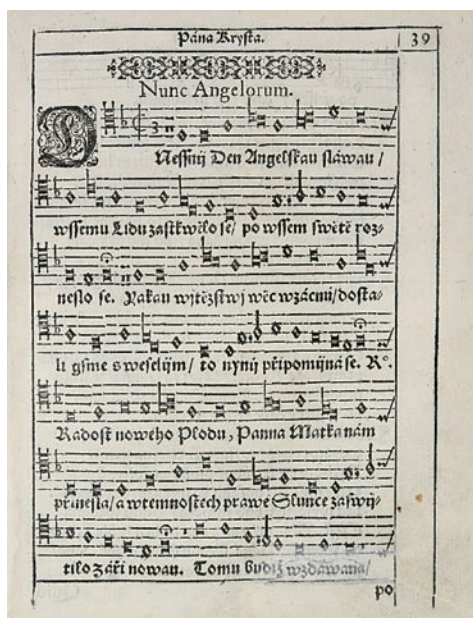
zal František Mužík, když na základě analýzy rytmické složky vrátil zpět do 14. století 19 duchovních písní, které Zdeněk Nejedlý ve svatém zápalu neoprávněně přiřadil husitskému 15. století.

2.3 Chorální tradice v melodickém repertoáru české reformační písně

V diskusi o prunicích nápěvného repertoáru v rámci jednotlivých konfesí nelze opomenout významný a hojně využívaný zdroj nápěvného materiálu reformačních církví, kterým je gregoriánský chorál. Již proto ne, že byl přebírán v téměř v plném rozsahu jeho jednotlivých druhů. Situace je ilustrována v následujícím přehledu procentních podílů gregoriánského chorálu na melodickém repertoáru jednotlivých pramenů našeho souboru:

1501NM	1531BBr	1541Br	1545Pol	1567Br	1567Kun	1580Lom	HK 14	1601Roz
35,4	32,7	35,8	23,1	40,1	38,5	3,8	21,5	5,5

Základním znakem podílu chorálního repertoáru na nápěvném fondu české reformační duchovní písně je jeho relativně vysoká četnost, která se pohybuje okolo 1/3 repertoárového rozsahu jednotlivých kancionálů a také jeho stabilita v časovém průběhu. Byl zkrátka spolehlivým zdrojem ve všech dobách a situacích. Vysvětlitelnou výjimku představuje pouze repertoár katolických kancionálů – je tomu tak proto, že gregoriánský chorál nebyl v katolické liturgické praxi svěřen kolektivní interpretaci obce věřících. Relativně vysoký podíl gregoriánského repertoáru v reformačních kancionálech 16. století je dán nejen tím, že byl vítaným zdrojem nového nápěvného materiálu, ale také tím, že gregoriánský chorál i přes všechny reformační zásady a zásahy zůstal v českém prostoru i nadále (i když v míře proměnlivé) respektovaným zpěvem – mnohem více než ve sféře německé reformace.

„Dnešní den andělskou slávou“ – české kontrafaktum latinské cantio „Nunc angelorum gloria“. Katolický kancionál Jana Rozempluta z roku 1601 (s. 39)

3. Mezinárodní pruníky nápěvného fondu české reformace

V úvaze o migraci nápěvné složky duchovní písně nelze opomenout i mezinárodní rozměr tohoto jevu, protože se významným způsobem týká i českého přínosu. V roce 1964 vydává finský muzikolog Timo Mäkinen obsáhlou studii, v níž dokumentuje, že nemalá část nápěvů kancionálu „Piae Cantiones“ (1582), který je pro písňový repertoár severské reformace výchozím a základním zdrojem, má svůj původ v českých předhusitských pramenech 14. století. To je první přínos české hudební tvorivosti do evropského nápěvného fondu.

Ke druhému českému přínosu (tentokrát do sousedního protestantského Německa) dochází v průběhu 16. stol. a to zásluhou Jednoty bratrské. Ta vydává v roce 1531 ně-

mecký kancionál Ein new gesengbuchlen (157 písní, autor Michael Weisse), jehož nápěvný i textový repertoár se v Německu setkal s velkým ohlasem a byl přebírán téměř do všech německých protestantských zpěvníků 16. stol. Stejně úspěšná byla i jeho druhá rozšířená verze z roku 1544 (180 písní, redaktor Jan Roh – Johannes Horn) – dočkala se třinácti vydání. Bohužel – přínos této expanze českého vlivu do německého prostoru nedokázala dodnes česká muzikologie ani hudebně historicky definovat a dokumentovat, ani kulturně historicky vytěžit. A do třetice český nápěvný a textový repertoár pronikl i do polského evangelického prostředí opět zásluhou Jednoty bratrské. V roce 1554 byl pod názvem „Cantional albo księgy chwal Boskich“ vydán překlad českého kancionálu Jana Roha (Písně chval božských, 1541). I ten byl úspěšný a dočkal se dalších vydání v letech 1569, 1590 a 1611. I zde platí to, co bylo řečeno v případě českého vlivu na německou duchovní písně. Existoval ovšem i trend opačný – pruník zahraničního repertoáru do českého prostředí. Jan Kouba (1975) doložil, že v repertoáru české reformační písně 16. století lze doložit 111 nápěvů pocházejících z německého prostředí.

A na závěr otázníky

Cílem tohoto příspěvku bylo ukázat na migraci jako na doposud přehlíženou vlastnost hudebních pramenů a současně na užitečnost kvantitativního přístupu k řešení jejich historické, teoretické i funkční problematiky, včetně otázníků s tímto přístupem spojených.

První otázník visí nad validitou údajů, ze kterých prezentované závěry vycházejí. Ty jsou výsledkem již zmíněné analýzy písňového repertoáru 9 pramenů ze 16. století o rozsahu 678 nápěvů a 1978 textů. Vzhledem k předpokládané četnosti nápěvného a textového repertoáru pramenů 16. století může rozsah této sondy (a tím její reprezentativnost)

vzbuzovat nedůvěru. Avšak pravděpodobnost námi získaných údajů zvyšuje skutečnost, že k podobným výsledkům docházíme i v případě jiných sond s jiným výběrem pramenů. Repertoár výzkumné sondy 9 kancionálů ze 16. století je repertoárovým výsekem z databáze digitálního hymnologického katalogu Melodiarium hymnologicum Bohemiae, který v aktuálním stavu obsahuje 7 207 textů a 2 285 nápěvů ze 45 pramenů 15. a 16. století. A zde se vstírá druhá otázka: je i tento soubor pro získání spolehlivých informací dostačující? Těžko říct – musíme si totiž uvědomit, že jistotu reprezentativnosti nebudeme mít zřejmě nikdy: vždy ji bude zpochybňovat vědomí, že nevíme, kolikátou částí toho, co bylo, je to, co zbylo. Znalost poměru částí k celku je totiž pro validitu statistické indukce důležitá. Avšak sku-

tečnost, že v případě katalogizace repertoáru nového pramene nové nápěvy téměř nenacházíme (již evidované nápěvy se vracejí), vyvolává oprávněnou domněnku, že máme co do činění s relativně uzavřeným souborem melodického repertoáru, který se s velmi vysokou mírou pravděpodobnosti nebude lišit od četnosti toho, „co bylo“.

I přes uvedené otázníky (včetně formulační strohosti prezentovaných závěrů a omezených možností jejich grafické dokumentace) nelze o užitečnosti kvantitativního přístupu ke studiu repertoáru duchovní písně pochybovat. Již proto ne, že podstatně rozšiřuje prostor a možnosti tradičního hudebně historického výzkumu, který svoji pozornost doposud přednostně zaměřoval na jednotlivé prameny a na statiku jejich obsahů.

Třetí, tentokrát kulturně historickou otázkou je, zda procesy naznačené v předchozích řádcích jsou pouhým českým specifickým, nebo jsou přirozenou součástí širšího procesu probíhajícího na pozadí evropské reformace včetně procesu proměn slohového a kompozičního paradigmatu. Odpověď může přinést až specializovaný výzkum, ovšem koordinovaný na širší mezinárodní bázi.

Doporučená literatura:

Kouba, Jan: Německé vlivy v české písni 16. století, in: *Miscellanea musicologica XXVII-XXVIII*, Univerzita Karlova, Praha 1975, s. 117–177.

Kouba, Jan: Od husitství do Bílé hory (1420–1620), in: *Hudba v českých dějinách. Od středověku do nové doby*, Editio Supraphon, Praha 1983, s. 79–141.

Mäkinen, Timo: *Die aus frühen böhmischen Quellen überlieferten Piae Cantiones – Melodien*, Jyväskylä kasvatustieteellinen korkeakoulu, Jyväskylä 1964.

Mužík, František: *Systém rytmiky české písně 14. století*, in: *Miscellanea musicologica XX*, Univerzita Karlova, Praha 1967, s. 7–48. ■